

RECENSIES

feilen in de zinsbouw, maar het begrip van de inhoud wordt er niet noemenswaard door gestoord. Na een korte introductie van het bewaarde zegelmateriaal en een verantwoording van de werkwijze wordt de territoriale ontwikkeling van het Kwartier door Venner in enkele krachtlijnen geschetst. Het betoog is zeer verantwoord, maar enkele details komen door de beknopte presentatie wat in de verdrinking. Zo zou van het onderaan bladzijde 24 meegedeelde de suggestie kunnen uitgaan, dat het ambt Wachtendonk samen met dat van Goch in 1473 definitief in Kleefse handen raakte. Wat Wachtendonk betreft ligt de situatie toch iets gecompliceerder, zoals blijkt uit het door Frankewitz opgestelde historisch overzicht onder het trefwoord Wachtendonk (260). Wat al te voorzichtig is de opvatting geformuleerd, dat het hertogdom Gelre in de vijftiende eeuw door het relatief zelfstandig optreden van de kwartieren op een bondsstaat *leek* (26). Het komt mij echter voor dat men wel een stapje verder mag gaan en van Gelre mag stellen dat het in wezen een bondsstaat *was*. De periode-aanduiding in de legenda bij het overzicht van de territoriale indeling van het Kwartier (26) is minder zorgvuldig: de aanduiding 'ca 1450' conform de Duitse tekst (32) ware te verkiezen boven het hier gehanteerde 'late middeleeuwen'. Een excurs over voornamelijk de zeventiende-eeuwse gebiedsuitbreiding wordt door A. Berkvens verzorgd. De functie van de onderscheiden typen van zegels (stads-, kerspel- en schepenbankzegels) wordt vervolgens door Venner in zijn institutionele context geplaatst. Frankewitz gaat tenslotte in op het zegelgebruik (periode, zegelende instanties), het materiële aspect (vorm en afmetingen, schrift) en de iconografie. Op de deskundigheid waarmee dit onderdeel beschreven is, valt nauwelijks af te dingen. Niettemin een enkele kanttekening. De mispelbloem, in oorsprong een herkenningsteken van de Gelderse graven dat sedert 1229 verdrongen werd door de naar rechts gewende leeuw met enkele staart, is veel langer dan door Frankewitz wordt aangenomen een symbool van de stad Geldern gebleven; weliswaar niet op het stadszegel, maar blijkens diverse posten uit de stadsrekeningen tot in de late vijftiende eeuw wèl in het stadswapen: de stadsbode placht een tabbert met opgestikte mispelbloemen te dragen. Dit wijst erop dat stadswapens niet altijd vereenzelvigd mogen worden met wapenfiguren op zegels, zoals op bladzijde 93 gesuggereerd wordt. Dat stedelijke versterkingen, zoals poorten en torens, alleen op de zegels van Geldern, Zutphen en Emmerik voorkwamen (90) is in zoverre minder volledig, dat ook het zegel van het Overbetuwse Gendt, dat de juridische status van stad bezat en om die reden mede de bekende Verbondsbrief van 1418 bezegelde, een dergelijke afbeelding kende. De inleiding is voorzien van voortreffelijk uitgevoerde foto-illustraties, waarvan een negental in kleur. Overzichtelijke kaarten adstrueren het betoog over de territoriale indeling.

De uitvoerige catalogus dwingt groot respect af, niet enkel vanwege de in totaal 208 secure zegelbeschrijvingen (met evenzovele afbeeldingen) en de informatieve ontwikkelingsschets van plaatselijke instituties (met name die over Venlo is daarvan een fraai voorbeeld), maar tevens vanwege de bronvermeldingen, die getuigen van intensief zoekwerk. Kortom: de Limburgs-Duitse grensregio heeft een naslagwerk van formaat gekregen.

R. van Schaik

E. Witte, J. Hannes, e. a., *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek aangeboden aan prof. dr. J. Craeybeckx en prof. dr. E. Scholliers van de Vrije Universiteit Brussel* (Brussel: VUB-Press, 1988, 335 blz., Bfl095,-, ISBN 90 70289 50 4).

De historici prof. dr. J. Craeybeckx en prof. dr. E. Scholliers namen in 1987 als hoogleraren van

de Vrije Universiteit Brussel afscheid van hun actieve loopbaan. Het traditionele 'liber amicorum' verzamelt werkstukken van 32 auteurs. Niettegenstaande het ruime aanbod is het te betreuren dat, zoals werd gesteld in het 'Ten geleide' om financiële redenen, geen beroep kon worden gedaan op een internationaal gezelschap van vakgenoten. Het baanbrekend en veel geprezen werk van de twee geschiedkundigen zou dit alleszins verdiend hebben. Dit laatste aspect komt uitvoerig aan bod in de bijdragen van de 'biografen' E. Witte en J. Hannes. Craeybeckx en Scholliers hebben allebei hun wortels in de afdeling moderne geschiedenis van de Gentse school en leggen mee de basis van geschiedenisonderzoek dat de nadruk verlegt naar trends, structuren en anonieme massa's. In dit opzicht zullen de 'Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant' steeds een mijlpaal blijven. De nalatenschap van beide emeriti zwermt echter over een heel breed spectrum uit, zoals blijkt uit de bepaald indrukwekkende bibliografische overzichten (samengesteld door F. Daelemans en P. Scholliers). We hoeven maar te denken aan de vernieuwende bijdragen van J. Craeybeckx over de negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse sociale geschiedenis en van E. Scholliers betreffende de levensstandaard tijdens de Nieuwe Tijden en de negentiende eeuw.

Het huldeboek kreeg de titel 'Arbeid in veelvoud' mee, wat verwijst  n naar het werk van beide gevierden,  n naar het centrale onderwerp van de bijdragen in de bundel. Het zeer algemene trefwoord 'arbeid' kan nauwelijks de (onvermijdelijke) diversiteit overkoepelen. De enige band in de onderwerpen is de sociale problematiek *sensu lato*. De opstellen overspannen een tijdsperiode van de hoge middeleeuwen tot de naoorlogse periode en behandelen thema's gaande van arbeiders, arbeidersbewegingen en arbeidsomstandigheden en -moraal, over levensstandaard, fiscaliteit, werkloosheid, ondernemerschap, migratie, sexualiteit, tot diverse methodologische aspecten. De lezer mag hier niet zelfs maar een aanzet tot een eenheidsbeeld verwachten, maar het boek geeft wel een mooie steekproef van de bestaande interesses in de sociaal-economische geschiedschrijving van collega's-vakgenoten uit de Belgische universiteiten enerzijds en van de 'school Craeybeckx-Scholliers' anderzijds. Dit is vooral te danken aan het feit dat vele auteurs hun opstel in het teken hebben gezet van hun recent onderzoek. We doen een greep uit het aanbod.

Een analyse van een arbeidersgroep wordt gemaakt door R. de Peuter 'Arbeiders in de Brusselse katoenijverheid aan het einde van de Franse periode'. De auteur zoekt naar de sociale, demografische en geografische kenmerken van de werknemers en maakt de vergelijking met de Jan Dhondt-thesis betreffende de afkomst van het vroege Gentse industrieel proletariaat.

Uiteraard komt de levensstandaardproblematiek ruim in de bundel aan bod. C. Vandenbroeke 'Werkinstrumenten bij een historische en sociaal-economische synthese (14e-20e eeuw)' stelt enkele langlopende reeksen van lonen en prijzen voor die zijn werken betreffende de sociale geschiedenis van het Vlaamse platteland schragen. E. Helin 'Du minimum vital au travail forcé (région liégeoise, 1750-1850)' waarschuwt in verband met de (dag)loongegevens voor een te lichtzinnig gebruik van de bronnen en voor een te overhaastige interpretatie. Lonen zijn immers slechts een deel van het totale inkomen, en daarbij dient rekening gehouden te worden met werkloosheid, de arbeid van andere familieleden en andere vormen van inkomsten. In dezelfde zin geeft H. van der Wee 'De geschiedenis van prijzen en lonen: terugblik en toekomstperspectief' de toekomstige generatie prijshistorici de raad mee de resultaten te verwerken binnen het ruime kader van de levensstandaard en van de totale economische organisatie.

Twee interessante bijdragen handelen over het arbeidsaanbod. F. Scheelings 'Het werkgedrag en de arbeidsmoraal van de plattelandsbevolking op de vooravond van de Industriële Revolutie'

relateert dit met het werkgedrag en komt tot het besluit dat, in tegenstelling met het beeld van de buitenmens die de vrije tijd prefereert boven sparen, arbeidsdiscipline en profijtgedachte reeds ingang hebben gevonden in de plattelandssamenleving voor 1800. De vraag rijst wel of arbeidsgegevens van een groep dagloners in min of meer vaste dienst van een abdij geschikt zijn om het gedrag te meten van een bevolking die overwegend leeft van arbeid in eigen beheer (landbouw en huisnijverheid). De conclusie betreffende de overstap van agrarische naar industriële loondienst (108) lijkt ons dan ook overtrokken. G. Vanthemsche 'Aspecten van de bediendenwerkloosheid in de jaren 1930-1939' bekijkt ook, zij het in een heel ander tijdsgezicht, het werkaanbod voor één bepaalde professionele groep. Het onderwerp is vooral interessant binnen de brede problematiek van de verschuivingen in de arbeidsorganisatie en de hiermee gepaard gaande spanningen tussen de maatschappelijke krachten. Heel wat bijdragen vertrekken van een breder, sociaal-economisch en sociaal-politiek perspectief. W. Vanderpijpen 'De proto-industrialisatie in Vlaanderen: een grote regionale diversiteit' gaat in op de geografisch-economische verdeling van F. Mendels tussen proto-industriële kerngebieden en commercieel gestructureerde agrarische toeleveringsstreken. Dit beeld dient genuanceerd, maar wordt in zijn totaliteit niet tegengesproken. C. Lis en H. Soly 'Living apart together: overheid en ondernemers in Brabant en Vlaanderen tijdens de tweede helft van de 18e eeuw' leggen het fenomeen van de mede- annex tegenwerking van de diverse overheden aan de achttiende- eeuwse voortrekkers van het industrialisatieproces onder de loep. Hiermee roeren zij een bijkomend aspect aan van het ontwikkelingsproces van het industrieel kapitalisme in onze gewesten. W. Prevenier 'Inzicht van kritische tijdgenoten in de sociale facetten der fiscaliteit en in sociaal-politiek onrecht in Vlaanderen (13e-15e eeuw)' geeft een naar eigen zeggen impressionistische, maar boeiende uiteenzetting over diverse vormen van kritiek en verzet op de fiscale politiek tijdens de late middeleeuwen. Door de vele voorbeelden heen ziet de auteur sporen van klassebewustzijn, maar plaatst vraagtekens bij een 'klassenstrijd-avant-la-lettre'.

We besluiten met een opmerkelijke en lichtjes provocatieve bijdrage van J. Stengers 'De la créance accordée aux chiffres sans valeur'. Opmerkelijk, omdat in een boekwerk opgedragen aan twee grondleggers van de kwantitatieve traditie in de Belgische geschiedschrijving en tussen vele artikelen die steunen op cijfertabellen, we een pleidooi vinden om ia page blanche' te verkiezen boven onzekere getallenreeksen. De voorbeelden van arbitraire gegevens die in de wetenschappelijke literatuur een eigen (vaak onaantastbaar) leven zijn gaan leiden bevestigen slechts dat in het historisch 'metier' één element centraal staat, namelijk de kunst van de historische kritiek. Dit geldt evenzeer voor cijfergegevens, niet minder, maar ook niet meer. De grote verscheidenheid van de bijdragen geeft de lezer een beeld van de 'boeiende en bloeiende' (10) tak van de sociale geschiedenis. De initiatiefnemers konden op geen andere wijze een grotere hulde brengen aan twee drijvende krachten hiervan.

E. Vanhaute

M. Fournier, B. Theunissen, ed., *Het instrument in de wetenschap. Bijdragen tot de instrumentgerichte wetenschapsgeschiedenis (Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek, X (1987) iv; (Amsterdam: Rodopi, 1988, 163 blz., f36,- ISBN 90 6203 900 6))*.

De nog betrekkelijk jonge historische sub-discipline wetenschapsgeschiedenis heeft zich op